

ЕКОНОМІКА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

УДК 330.567.2/4

Н.М. Антофій

доктор економічних наук, доцент
Новокаховський політехнічний інститут

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ КІНЦЕВОГО СПОЖИВАННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

З огляду на зміщення акцентів у сучасних економічних системах із виробничої у споживчу сферу систематизовано наукові погляди на трактування економічної сутності кінцевого споживання у межах прихильників відтворювального підходу та концепції людського капіталу.

Ключові слова: виробництво, відтворення, кінцеве споживання, людський капітал.

I. Вступ

Характерною рисою розвитку сучасних економічних систем є зміщення акцентів із виробничої у споживчу сферу. За такого загального розуміння і для подальшої конкретизації ролі споживання в економічному розвитку необхідно звернутись до системи фундаментальних понять споживання і їх економічного змісту.

Насамперед слід зазначити, що споживання – категорія історична, споживання еволюціонує одночасно із перетвореннями у сфері виробництва. Також значний вплив на неї здійснюють інститути ринку, держави, власності, сім'ї.

В індустріальній економіці споживання відіграє підпорядковану роль щодо виробництва. Відповідно будується і парадигма економічної науки. Суспільна думка і економічна теорія на перший план висувають речове багатство й послуги, їх виробництво і зростання. Дослідники вказують на те, що кінцeve споживання в економічній теорії ніколи не було представлено адекватно, тобто відповідно до тієї ролі, яку воно відіграє не тільки у відтворенні людини як економічного ресурсу, нехай визначального, але й відповідно до її сутності, ідеалів, інтересів, невиробничої діяльності. З цього приводу російський вчений В. Єльмеев зазначає: "Про виробниче споживання, яке збігається з матеріальним виробництвом, написано чимало книг. Про людське споживання із соціально-економічної літератури ми дізнаємося лише те, що цим закінчується призначення виробленого для особистого споживання продукту" [3, с. 100]. В ортодоксальній економічній теорії, яка адекватно відображала індустріальний етап економічного розвитку, споживання і споживча діяльність розглядаються як такі, що не створю-

ють нової вартості, і, відповідно, вилучаються із відтворювального механізму.

У рамках сучасної концепції розвитку споживання пов'язане з розвитком і саме його спричинює. Кінцеве споживання – процес перетворення матеріально-речової форми економічних благ у фізичні, розумові й творчі властивості та здібності людини, які використовуються як в економічній діяльності, так і поза її межами. У такому розумінні споживання стає предметом дослідження в модерній парадигмі розвитку.

Незважаючи на значення кінцевого споживання для функціонування економічної системи, до сьогодні немає усталеного визначення економічної сутності цієї категорії, а термінологічно-понятійний апарат потребує уточнення. Економічні аспекти споживання тісно переплітаються із психологічними, культурологічними, соціальними аспектами і мотивами людської поведінки, отже, ця категорія може бути адекватно досліджена лише на стику наук. Економічні й соціальні аспекти кінцевого споживання досліджуються у працях таких учених, як Л. Банникова, Д. Блекуел, Ж. Бодрійяр О. Грішнова, В.Єльмеев, В. Радаєв, О. Стефанишин, М. Туган-Барановський, В. Харченко та ін. Складність і важливість проблем споживання стимулюють розвиток міждисциплінарного підходу до його дослідження.

II. Постановка завдання

Мета статті – з огляду на зміщення акцентів у сучасних економічних системах із виробничої в споживчу сферу систематизувати наукові підходи до трактування економічної сутності категорії "кінцеве споживання" з метою адекватного відображення його ролі та місця в розвитку національних економік.

III. Результати

Систематизація поглядів вітчизняних і зарубіжних економістів на кінцеве спожив-

вання дає змогу виділити два основних підходи до вивчення невиробничого споживання та його ролі в соціально-економічному розвитку: відтворювальний підхід (у межах формаційної концепції розвитку) та підхід з точки зору людського капіталу й людського розвитку (у межах цивілізаційної концепції розвитку). Розглянемо зазначені підходи детальніше.

1. *Відтворювальний підхід.* Основні концептуальні підходи до визначення сутності споживання в рамках відтворювального підходу можна сформулювати таким чином:

а) споживання – кінцева фаза відтворення, у якій задовольняються потреби. Відтворювальний підхід ґрунтується на розумінні споживання як останньої фази суспільного відтворення, у якій відбувається задоволення потреб, і довго займав панівне становище у вітчизняній економічній науці. Використовується для визначення сутності споживання в економічних словниках та енциклопедіях, а також у навчальних посібниках і підручниках з економічної теорії. Так, у радянській Економічній енциклопедії споживання визначається як “використання суспільного продукту в процесі задоволення економічних потреб, заключна фаза процесу відтворення” [4, с. 308]. В українській Економічній енциклопедії споживання визначається як “кінцева фаза суспільного відтворення, у якій суспільний продукт використовується для задоволення потреб населення” [5, с. 448]. На цій методологічній передумові ґрунтуються визначення інших дослідників. Споживання є кінцевою стадією суспільного відтворення, а його метою – задоволення потреб;

б) єдність виробництва і споживання. У концепції відтворення визначальною характеристикою споживання є його єдність із виробництвом. У Великій Радянській енциклопедії стверджується, що “За будь-якого суспільного устрою виробництво і споживання перебувають в єдності” [4, с. 308]. Нерозривність виробництва і споживання становить підґрунтя економічного аналізу споживання. “Суспільна система споживання може бути пояснена тільки в єдності із системою виробництва”, – зазначає Банникова. Загальноприйнятий науковий підхід до дослідження споживання передбачає розуміння того, що “виробництво і споживання становлять один і той самий великий процес відтворення продуктивних сил і їх контролю” [2, с. 112].

в) нерозривна єдність аж до певної тотальності.

Погодимося з В. Предборським та Б. Гарінім, які стверджують, що “аналіз відтворення показує, що виробництво та споживання – це значною мірою тотожні поняття, які збігаються одне з одним і характеризують ті самі економічні процеси. Це стосуєть-

ся, у першу чергу, так званого виробничого споживання товарів і послуг” [6, с. 220]. Погоджуючись у цілому з таким розумінням єдності споживання і виробництва, вважаємо за можливе застосовувати його не лише для виробничого споживання, яке за сутністю ідентичне виробництву, але й поширити його на кінцеве споживання в тій частині, у якій споживання бере участь у “виробництві” (відтворенні) людини. Отже, споживання значною частиною (в плані виробничого споживання і ролі у створенні людини) тотожне виробництву;

г) суперечлива єдність. Обсяги, величина споживання розглядається як категорія, котра складним чином, прямими й зворотними зв'язками взаємопов'язана із розвитком виробництва. Чим більші масштаби і темпи розвитку виробництва, тим, загалом, більші потенційні можливості споживання. Водночас суперечлива єдність споживання і виробництва зумовлює різний ступінь реалізації потенційної можливості залежно від стратегічних пріоритетів, поточної економічної політики, яка може мати або загальну споживчу, або виробничу спрямованість. Зростання виробництва, з одного боку, покращує можливості споживання і, за інших рівних умов, сприяє вдосконаленню людської складової продуктивних сил, її фізичного здоров'я, навичок і продуктивних знань, а також реалізації кінцевої мети прогресу – людського розвитку. З іншого боку, обмежує споживання необхідністю вилучення частини національного продукту задля забезпечення майбутнього кінцевого споживання шляхом забезпечення виробничого споживання [1, с. 23];

д) другорядна, підпорядкована виробництву роль споживання. Споживання є кінцевою фазою суспільного виробництва і водночас передумовою його наступного циклу: “Без виробництва не може бути споживання, але якби не було споживання, то виробництво втратило б будь-який сенс” [4, с. 308]. У такій єдності панує виробництво, а споживання відіграє другорядну, підпорядковану роль. Споживання створює лише передумову наступного виробництва і не становить самостійної цінності. “Виробництво панує над споживанням. Це виявляється в тому, що виробництво створює продукти для споживання; воно розвиває потреби в нових продуктах і веде за собою споживання, визначаючи, зрештою, його рівень і структуру” [4, с. 308].

Мета розвитку і засоби її досягнення при такому підході міняються місцями. Так, В.А. Предборський вказує, що “дослідження суспільного відтворення дає змогу з'ясувати, “...яке значення мають розподіл та споживання суспільного продукту сьогодні для продовження процесу виробництва завтра” [6, с. 220]. Підхід, як видається, суто

технологічний, традиційний для Економікс, виключно з точки зору домінування виробництва, за якого виробництво сьогодні і в майбутньому є мета; споживання за такого підходу не має власної функції і власної цінності. Питання має ставитись по-іншому. Наприклад, так: “Яке значення має виробництво, його обсяги й структура, кількісні і якісні зміни для забезпечення споживання населення сьогодні і завтра?”.

е) споживання – знищення вартості, безповоротна втрата результатів виробництва. “Заключною сферою (фазою) суспільного відтворення є споживання, оскільки в ній відбувається знищення створених благ” [9, с. 498].

В.В. Радаєв, трактуючи сутність споживання, особливо наголошує на тому, що споживання пов'язане із безповоротним витрачанням вартості. “Споживання – це використання корисних властивостей того чи іншого блага, пов'язане із задоволенням особистих потреб людини і витрачанням (знищенням) вартості цього блага” [10, с. 6].

Домінування такого підходу до трактування споживання у вітчизняній науці зумовило ситуацію, коли “споживання і споживча діяльність, яка не створює нової вартості..., вилучається із відтворювального економічного механізму. У нього включаються тільки купівля-продаж товарів і послуг, яка супроводжує споживання і отожднюється із ним” [3, с. 98];

ж) споживання є об'єктивною умовою відтворення індивідуальної і суспільної робочої сили. Домінантною основою нового типу виробництва стає творчо-індивідуальна діяльність людини.

Отже, у рамках відтворювального підходу споживання розглядається як кінцева фаза суспільного відтворення, у якій відбувається задоволення потреб населення. Виробництво і споживання являють собою діалектичну єдність, зумовлюючи одне одного; єдність є настільки тісною, що певною мірою (в плані виробничого споживання і споживання, що бере участь у створенні людини) тотожні; єдність суперечливу, адже перерозподіл продукту на користь споживання означає скорочення виробництва, і навпаки; у цій єдності одна складова (виробництво) виконує домінуючу роль; споживання є знищенням виробленого продукту і вартості; споживання є необхідною умовою відтворення робочої сили. Таким чином, роль споживання в суспільно-економічному розвитку полягає в забезпеченні виробництва, оскільки виробництво панує над споживанням.

2. Підхід до визначення споживання в концепції людського капіталу.

Другий підхід до визначення економічної сутності споживання – підхід з точки зору людського капіталу і людського розвитку.

Ґрунтується на розумінні органічної єдності споживання і розвитку людини як мети суспільного прогресу:

а) висхідною точкою дослідження споживання в цьому випадку також є потреби, пріоритетність яких визначається, виходячи з їх ролі у формуванні та відтворенні людини як носія людського капіталу (потреби в освіті, охороні здоров'я, освоєнні знань та інформації). Людина є головним економічним ресурсом і основою складовою національного багатства, а споживання розглядається як задоволення вищезазначених потреб;

б) безпосередня єдність між виробництвом і споживанням фіксується з точки зору не виробництва, а з погляду людини як основного економічного ресурсу і носія людського капіталу. Закріплена ще К. Марксом у категоріях “споживче виробництво” і “виробниче споживання”, які використовуються донині.

Так само, як виробництво розглядається як процес, у якому людина не тільки витрачає, але й розвиває свої здібності, уречевлює й персоніфікує себе в продукті, так і споживання можна розглядати як специфічний вид виробництва, де відбувається не тільки знищення, витрата, присвоєння, але й формування, відтворення та розвиток виробничих сил людини, як фізичних, так і розумових. Виробництво і споживання перебувають водночас у роздвоєності та єдності; у сенсі відтворення людини вони збігаються, є тотожними;

в) споживання – не тільки знищення і не стільки знищення, але й створення вартості. Насправді, як робоча сила створює вартість, так споживання створює людину і її здатність до будь-якої праці; “робоча сила – явище життя” [7]. Без споживання немає життя, немає людини, немає її здатності до праці, відповідно, немає вартості. Першоосновою суспільного розширеного відтворення є праця людини, а людина як цілісна єдність біологічних, фізичних, соціальних, психічних якостей, що становлять передумову здатності до праці, і відповідно, до прогресивного розвитку, є продукт споживання. Визнання створення нової вартості в споживанні, носієм якої є людина, – умова визнання виробничого (інвестиційного) характеру споживання в теорії постіндустріального розвитку. Така точка зору, хоча і має дискусійний характер [8], сьогодні набуває поширення у вітчизняній економічній науці.

Діяльність щодо споживання можна розглядати як єдність процесу знищення і створення. З одного боку, це процес знищення вартості економічних благ, а з іншого – створення фізичних і розумових здібностей людини як ресурсу, які отримують вартісну

оцінку в ринкових умовах господарювання, і як мети соціально-економічного розвитку.

IV. Висновки

У суспільній свідомості все більше утверджується розуміння того, що споживання не тільки формує людський капітал, який втілений у людях і є продуктивним у ринковому смислі (смислі застосування в економічних процесах та отримання доходів від його застосування), "але і є умовою виробництва самого індивіда, при його використанні у вільний час" [11, с. 90]. Перевагою такого підходу є фокусування уваги на терміні "індивід", який у цьому випадку застосовується для позначення людини як ресурсу і водночас мети прогресу, а метою прогресу є не тільки продуктивне використання людини, але і його життєдіяльність у широких соціально-культурно-психологічних аспектах, які в усі попередні періоди розглядались як приватні процеси, що не мають стосунку до економічної науки.

Список використаної літератури

1. Бикова А.Л. Нагромадження капіталу в процесі економічного розвитку (історія, форми, інститути) : монографія / А.Л. Бикова, О.Ф. Івашина. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2007. – 167 с.
2. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М. : Республика, 2006. – 269 с.
3. Ельмеев В.Я. К новой парадигме социально-экономического развития и познания общества / В.Я. Ельмеев. – СПб, 1999. – 140 с.
4. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия / под ред. А.М. Румянцева. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – Т. 3. – 624 с.
5. Економічна енциклопедія : у 3 т. / під ред. С.В. Мочерного. – К. : Академія, 2002. – Т. 3. – 952 с.
6. Економічна теорія / під ред. В.А. Предборського. – К. : Кондор, 2003. – 492 с.
7. Кара-Мурза С. Кризис индустриальной цивилизации: политэкономическая модель производства [Электронный ресурс] / С. Кара-Мурза. – Режим доступа: <http://exsolver.narod.ru/Artical/Ecotheory/civilcrisis.html>.
8. Кара-Мурза С.Г. Постиндустриальное общество как объект гипостазирования [Электронный ресурс] / С. Кара-Мурза. – Режим доступа: <http://Palmira.livejournal.com/>.
9. Мочерний С.В. Політична економія : навч. посіб. / С.В. Мочерний, О.А. Устенко, С.В. Фомішин. – Херсон : Дніпро, 2002. – 794 с.
10. Радаев В.В. Социология потребления: основные подходы / В.В. Радаев // Социс. – 2005. – № 1. – С. 5–9.
11. Харченко В.Е. Человеческий капитал: проблемы накопления и использования / В.Е. Харченко. – Белгород : Бел ГТАСМ, 2001. – 248 с.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2013.

Антофий Н.Н. Экономическая сущность конечного потребления: методологические аспекты

Учитывая смещение акцентов в современных экономических системах из производственной в потребительскую сферу, систематизированы научные взгляды на трактовку экономической сущности конечного потребления в рамках сторонников воспроизводственного подхода и концепции человеческого капитала.

Ключевые слова: производство, воспроизводство, конечное потребление, человеческий капитал.

Antofiy N. The economic essence of final consumption: methodological aspects

In this article, in view of the shift of emphasis from industrial to consumer sphere in the modern economic systems, are systematized scientific views on the interpretation of the economic essence of final consumption within the supporters of reproductive approach and concept of human capital.

Key words: production, reproduction, final consumption, human capital.